

УДК 159.9



Я. В. Мацегора



О. С. Колесніченко



І. І. Приходько

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ЦІННОСТЕЙ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ПОРУШЕННЯМ МОРАЛЬНОЇ НОРМАТИВНОСТІ

За результатами проведеного дослідження визначено особливості військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій, у яких спостерігаються реакції дезадаптації у вигляді порушення моральної нормативності. З'ясовано, що глибина та сталість переконань про власну надійність, людяність, відповідальність, нездатність перекласти відповідальність за вчинене під час бойових дій на непереборні зовнішні обставини чи наказ командира можуть стати підставою для порушення моральної нормативності як одного із показників дезадаптивності та призвести до втрати психічного благополуччя.

Ключові слова: цінності, порушення моральної нормативності, моральне страждання, військовослужбовець, бойовий досвід, посттравматичний стресовий розлад.

Постановка проблеми. Одним із найважчих випробувань для учасників бойових дій є моральні страждання, які виникають унаслідок пережитого [23]. Військовослужбовці спостерігають загибель побратимів, цивільних людей, дітей, їхні страждання та всю несправедливість війни. Для багатьох значним випробуванням стає використання зброї на ураження, особливо під час безпосереднього контакту із супротивником.

У більшості суспільств та їхніх збройних формувань для тих, хто виконує роль воїна, є низка способів, як зменшити ці страждання. Це й стійке асоціювання ролі воїна своєї країни з захисником, надання йому високого статусу в суспільстві, поширене шанування представників. Також знеособлення ворога, позбавлення його людського обличчя, асоціювання його зі звіром, з тим, до кого не можна застосовувати моральні норми регуляції людських стосунків, категорії людяності. Це й колективна діяльність та вчинення дій за наказом, які дозволяють недосвідченим військовослужбовцям пом'якшити страждання від усвідомлення власного порушення моральної заборони за вчинення вбивства та застосування фізичної сили. Так само й

наявність значних заохочень за вбивство ворогів від грошового до пошани у суспільстві, отримання спеціальних відзнак-нагород, які роблять їх носіїв об'єктом шанобливого ставлення, поваги. Це й наявність у культурі кожного суспільства значного фольклорного надбання, яке описує і прославляє героїзм воїнів-захисників своєї країни, романтизує його образ, позиціонує його як такий, що є гідним об'єктом наслідування тощо.

І хоча тема моральних страждань військовослужбовця-учасника бойових дій завжди набувала актуальності у разі виникнення збройних конфліктів, після Другої світової війни [7], війн у В'єтнамі [16, 19], Іраку та Афганістані [13, 25] тощо тема моральних страждань була значною мірою підміненою вивченням психіатричних порушень у військовослужбовців [9] і, зокрема, темою посттравматичних стресових розладів у комбатантів [17, 22]. Утім практика надання психіатричної і психологічної допомоги показала, що запропоновані для подолання симптоматики посттравматичного стресового розладу (ПТСР) підходи і заходи виявляються неефективними для подолання моральної травми учасника бойових дій. Так, науковці [11, 12, 18] зазначають, що на сьогодні немає

підтвердженого лікування розладів психічного здоров'я, пов'язаного з моральною травмою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Конструкт моральної травми було запропоновано для опису страждань, які переживають деякі ветерани, коли вони під час бойових дій здійснюють вчинки, що порушують їхні переконання про власну доброту і доброзичливість світу [10], та можуть підірвати довіру до себе інших і світу в цілому [6]. Він дає змогу ідентифікувати потенційно травматичні переживання, відмінні від травм, які ґрунтуються на страху, що пов'язані із посттравматичним стресовим розладом. Так, дослідниками виявлено, що військовослужбовці, які зіткнулися з травмою, що загрожувала життю, і мали посттравматичний стресовий розлад, також мали профіль симптомів, який передусім містив втрату пам'яті, кошмари, спогади та перебільшену реакцію переляку. Такі науковці, як В. Griffin, N. Purcell, К. Burkman [12], V. Williamson, N. Greenberg, D. Murphy [29] та ін. припустили, що профіль симптомів тих, хто зазнав моральної шкоди, частіше матиме більш високий рівень провини, гніву, сорому, депресії та соціальної ізоляції.

Учені S. Frankfurt та P. Frazier [10] вважають, що вивчення моральної шкоди має відбуватися за трьома напрямками: а) визначення, поширеність і потенційні кореляти вчинків (наприклад, військова підготовка, лідерство, бойові дії, особистість); б) зв'язок між вчинками та синдром моральної травми (наприклад, деморалізація, самопошкодження); в) механізми генезису моральної травми (наприклад, сором, провини, соціальна ізоляція, самозасудження). Дослідник J. Wiinikka-Lydon [14] переконує, що природа моральної шкоди буде неправильно зрозумілою, якщо визначення моральної шкоди не враховуватиме стосунки, в яких виникає така шкода. У зв'язку з цим, на його думку, доцільно моральну шкоду визначати як шкоду, яка виникла між людьми у моральній екології воєнного часу, досліджуючи її як форму інтерсуб'єктності.

Науковець J. Shay [24] стверджує, що армію можна розглядати як моральну конструкцію. Загальні очікування і цінності армії утворюють моральний всесвіт, який військовослужбовці вважають «законним», «природним» і «обов'язковим для себе». Мораль військовослужбовця щільно пов'язана з військовою організацією і залежить

від неї настільки, що армія може зробити військовослужбовця готовим ризикувати власним життям. Через специфічний та міцний моральний зв'язок між військовослужбовцем та армією, зауважує J. Shay [24], його порушення може мати катастрофічні наслідки.

Учені V. Williamson, N. Greenberg та D. Murphy у своєму дослідженні [28] визначили, що моральна травма має негативні наслідки для психологічного благополуччя. Серед прикладів потенційно морально шкідливих подій (PMIE), що стали причиною моральної травми та описані британськими військовими ветеранами в ході їхнього дослідження, – погане поводження з цивільними особами або ворожими комбатантами, отримання наказу порушувати правила ведення бою та неповага до трупів. Цілком зрозуміло, що, маючи такі підстави, ветерани не охоче вдаються до обговорення пережитого, що часто застосовується при ПТСР. Так, J. Shay [24] зазначає, що цивільні особи швидше нададуть перевагу уникненню відвертих розповідей про травми, оскільки це може призвести до сумнівів їхніх моральних переконань і «повергає нас у жах і дезорієнтує». Хоча, на його думку, таке ставлення є зрозумілим, бо вони виходять із моральної конструкції «нормального людського життя». Він підкреслює, що це може завадити зціленню. Британські дослідники встановили, що хоча обговорення РМІЕ з друзями, колегами чи членами родини вважалось катарсисом, ветерани не повідомляли, що це допомогло вирішити їхній моральний дисонанс [29]. Соціальна підтримка не вважалась ветеранами засобом, що сприяє вирішенню їхніх проблем. Дослідження V. Williamson і її колег показало, що вирішення морального дисонансу, який виник у ціннісній сфері, було описане ветеранами як ключовий поворотний момент і призвело до зменшення їхнього емоційного стресу та поліпшення повсякденного функціонування [29]. Ці науковці вважають доволі перспективним для подолання наслідків моральної травми пошук шляхів розв'язання конфлікту між системами цінностей (наприклад, військові цінності проти цивільних), а також конфліктів всередині системи цінностей (наприклад, конфлікт між військовими моральними зобов'язаннями, як-от повага життя цивільних осіб і комбатантів супротивника та цінністю захисту колег, успішного виконання місії). Подолання

морального конфлікту важливо ще й тому, що він пов'язаний із конкретною подією, може породити фундаментальні моральні конфлікти, які виходять за межі цієї події [21].

Мета статті – визначити особливості військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій, у яких спостерігаються реакції дезадаптації у вигляді порушення моральної нормативності.

Виклад основного матеріалу. Автори статті провели дослідження у 2022 р., воно є частиною більш масштабного дослідження. У ньому взяли участь 337 військовослужбовців – від рядового до майстер-сержанта (відмобілізованих – 42,16 %, військовослужбовців військової служби за контрактом – 57,84 %), а також учасники бойових дій. Вік учасників дослідження від 20 до 55 років. Усіх досліджуваних було поділено на дві групи за методикою «Дезадаптивність» [5]. Першу групу становили військовослужбовці з ознаками дезадаптації через порушення нормативності. Друга група – це військовослужбовці, які не мають ознак дезадаптивності (277 осіб). Зазначимо, що шкала «Порушення моральної нормативності» передбачає визначення осіб, у яких з'явилися сумніви щодо доцільності використання норм моралі для регуляції взаємин між людьми.

Усі процедури, проведені в дослідженні, відповідали етичним нормам Гельсінської декларації 1964 р. та пізніших поправок до неї. Усі учасники дали згоду на використання їхніх даних у цьому дослідженні.

Для визначення порушення моральної нормативності як критерію дезадаптивності було використано методика «Дезадаптивність» [5]. Ця методика є експрес-версією методики «Адаптивність», яка має тривалу традицію використання у Збройних Силах України. Методику «Адаптивність» було укладено російським військовим психологом А. Маклаковим [2] для визначення адаптаційного потенціалу військовослужбовців на основі окремих шкал методики ММРІ [20]. Розробник повідомляв про задовільні психометричні характеристики укладеної методики [2]. З початком бойових дій на сході України серед військових психологів України отримала поширення модифікація методики А. Маклакова «Адаптивність-200» [3]. На відміну від попередньої методики, вона була доповнена низкою питань, які дозволили виділити в окремі шкали «Військово-професійну спрямованість», «Схильність до девіантних форм поведінки» і

«Суїцидальний ризик» та як інтегральний показник розраховувати «Рівень стійкості до бойового стресу». Ця методика містила 200 питань, тому виникла необхідність у більш простому і надійному інструментарії, що стало підставою для розроблення експрес-версії методики. Методика «Дезадаптивність» спрямована на визначення конкретних, найбільш впливаючих на здатність адекватно виконувати поставлені завдання порушень адаптаційного потенціалу. Таким чином, методика має 4 шкали, кожна з яких містить 10 питань – «Порушення поведінкової регуляції», «Вірогідність вчинення суїцидальних спроб», «Порушення моральної нормативності» та «Втрата комунікативного потенціалу». Передбачено розрахунок загального показника «Дезадаптивності». Цей розрахунок є простим та зручним і може здійснюватися у польових умовах без будь-яких додаткових інструментів. Хоча робота з методикою передбачає наявність довіри до психолога, методика має шкалу ширості. Розробники наводять дані про задовільні психометричні показники методики.

Для визначення зв'язку порушення моральної нормативності з дією бойових стрес-факторів було використано процедуру кореляційного аналізу та методику «Оцінка психологічної травматичності бойового досвіду у військовослужбовців», розроблену доктором психологічних наук О. Колесніченко [1] на основі американської методики «Combat Exposure Scale» [15]. Під час її розроблення враховувалися травматичні події та їхня інтенсивність, характерні для військових дій в Україні з початком російського вторгнення у 2014 р. На відміну від «Шкали оцінки бойового досвіду», ця методика містить перелік явищ, які дають змогу знизити травматичність впливу бойових стрес-факторів. Методика має 5 шкал, що відповідають 3 групам бойових стрес-факторів і 2 факторам, які описують внутрішні та зовнішні ресурси для протидії стрес-факторам. Під час стандартизації методики використовувалася процедура регресійного аналізу, яка дозволила визначити внесок кожної шкали в показник гострого стресового розладу, що виникає унаслідок дії бойових стрес-факторів. Повідомляється, що методика має задовільні психометричні характеристики.

Для визначення військових цінностей було використано спеціально розроблений опитувальник.

Наприкінці 2021 р. на основі уявлень про військові цінності, які існують у збройних формуваннях України, етичних кодексів військовослужбовців європейських країн [8, 26, 27], а також з урахуванням історичних відомостей про козацький етичний кодекс воїна, наявності правоохоронних і бойових функцій у професійній діяльності військовослужбовців НГУ та нового досвіду участі у гібридній війні і протидії чисельно переважаючому супротивнику було розроблено «Анкету визначення армійських цінностей військовослужбовців Національної гвардії України» [4]. В Анкеті сформульовано перелік із 11 узагальнених цінностей і викладено їхній зміст. Військовослужбовцю необхідно було проранжувати цінності з цього переліку (0 – найменш важлива і необхідна цінність для військової служби, 10 – найбільш важлива і необхідна цінність для військової служби). Бали не мали повторюватися. У запропонованому для оцінювання переліку узагальнені військові цінності об'єднують низку цінностей, що описують досвід виконання службово-бойової діяльності військовослужбовцями, а саме бути: фізично сміливим, морально сміливим, дисциплінованим, самодисциплінованим, чесним, гідним, членом команди, вірним, стійким, вільним, професійним.

У 2022 р. було опубліковано дослідження, яке показує особливості цих цінностей у військовослужбовців з різним військово-професійним статусом [4].

Для оцінювання ступеня вираженості ПТСР у військовослужбовців, які брали участь у дослідженні, використовувалася методика «Mississippi Scale for Combat-Related PTSD». На цей час вона є однією з найпоширеніших методик для вимірювання ознак ПТСР. Шкала містить 35 тверджень, кожне з яких може бути оцінено за п'ятибальною шкалою. Сумарний показник за методикою дозволяє оцінити ступінь впливу перенесеного індивідом травматичного досвіду.

Для подання даних використовували основні методи описової статистики (середнє арифметичне M та стандартне відхилення SD). Порівняння цінностей у досліджуваних групах здійснювалося за допомогою t -критерію Стюдента. Для визначення структури ціннісної сфери було використано процедуру факторного аналізу за

методом Principal components. Для визначення ролі цінностей у розвитку посттравматичного реагування було застосовано регресійний аналіз. Статистичний аналіз проводився за допомогою статистичного пакету SPSS 22.0.

Перед викладом основної частини дослідження, у якій розглядаються цінності військовослужбовців, наведемо попередні дані, які засвідчили, що порушення моральної нормативності у них є наслідком участі у бойових діях. Так, у табл. 1 подано дані взаємозв'язку шкал методик «Деадаптивність» та «Оцінка психологічної травматичності бойового досвіду у військовослужбовців». Для порівняння у табл. 1 в останньому рядку наведено дані взаємозв'язку показника ПТСР, отриманого за «Міссісіпською шкалою ПТСР (військовий варіант)» на аналогічній виборці військовослужбовців.

Як видно із наведених даних, як і ПТСР, порушення моральної нормативності найбільш щільно пов'язане зі шкалою «Несприятливі соціальні умови виконання службово-бойових завдань», як-от ставлення населення на території ведення бойових дій, огляд подій у засобах масової інформації тощо. Воно, на відміну від ПТСР, слабо пов'язане із безпосередньою загрозою життю – кількістю обстрілів, бомбардувань, оточень тощо. Цікавим у цій таблиці є також дані взаємозв'язку показника порушення моральної нормативності (ПМН) із зовнішнім ресурсом, який захищає від травматизації, – дружби, поваги, ставлення рідних – $r = 0,001$. Вони певною мірою погоджуються із наведеними вище даними напівструктурованого інтерв'ю британських дослідників, які визначили, що соціальна підтримка не має вирішального значення під час подолання моральної травми [29].

Отже, показник ПМН як показник фрустрації уявлення про доцільність використання моральних норм для регуляції соціальної взаємодії унаслідок участі в бойових діях може розглядатися як один із показників отримання моральної травми військовослужбовцями.

Узагальнені результати оцінювання військових цінностей (середні значення та ієрархія) у порівнюваних групах наведено у табл. 2.

Я. В. Мацегора, О. С. Колесніченко, І. І. Приходько. Особливості військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій з порушенням моральної нормативності

Таблиця 1 – Взаємозв'язок шкал методик «Деадаптивність» та «Оцінка психологічної травматичності бойового досвіду у військовослужбовців» в учасників бойових дій

Шкала	Несприятливі соціальні умови виконання службово-бойових завдань	Конкретні бойові умови, що стають травматичними	Несприятлива соціальна ситуація участі у бойових умовах	Внутрішні ресурси стійкості – проф- та психпідготовка	Зовнішній ресурс – дружба, повага	Загальний показник травматичності досвіду
«Деадаптивність»						
Порушення поведінкової регуляції	0,55***	0,29***	0,26***	-0,15**	-0,17**	0,40***
Вірогідність вчинення суїцидальних спроб	0,44***	0,13*	0,20***	-0,20***	-0,21***	0,41***
Порушення моральної нормативності	0,39***	0,16**	0,23***	-0,09	0,00	0,37***
Втрата комунікативного потенціалу	0,32***	0,14*	0,19***	-0,09	-0,27***	0,36***
Загальний показник деадаптивності	0,50***	0,22***	0,27***	-0,16**	-0,20***	0,42***
«Міссісіпська шкала ПТСР (військовий варіант)»						
ПТСР	0,57***	0,34***	0,26***	-0,18***	-0,26***	0,48***

* $p \leq 0,05$. ** $p \leq 0,01$. *** $p \leq 0,001$.

Таблиця 2 – Середні значення та ієрархія військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій з ознаками порушення моральної нормативності та без них

Військові цінності	Група				Значущість розбіжностей	
	військовослужбовці без ознак ПМН		військовослужбовці з ознаками ПМН			
	середні	ранги	середні	ранги	t	p
Фізична сміливість	5,77±2,99	2	6,06±3,19	2	0,62	–
Моральна сміливість	6,09±3,09	1	7,39±2,59	1	3,37	0,01
Дисциплінованість	5,03±3,11	6,5	4,56±3,48	8	0,96	–
Самодисциплінованість	4,90±2,89	8	4,72±3,49	6	0,37	–
Чесність	5,12±2,89	5	5,67±3,07	4	1,26	–
Гідність	4,68±2,89	9	4,78±2,56	5	0,27	–
Командність	5,59±2,91	4	5,83±2,71	3	0,63	–
Вірність	5,73±3,13	3	4,67±2,06	7	3,25	0,10
Стійкість	4,52±3,04	10	4,33±3,03	9,5	0,44	–
Воля	3,50±3,29	11	4,33±3,51	9,5	1,66	0,10
Професійність	5,03±3,47	6,5	4,22±3,17	11	1,74	0,10

Як видно із наведених вище даних, ці порівнювані групи мають подібні ієрархії. Так, в обох групах перші позиції належать цінностям сміливості. Проте у військовослужбовців з порушенням моральної нормативності «Моральна сміливість» є значно вираженішою над усіма іншими ($7,39 \pm 2,59$). За цим показником вони на статистично значущому рівні відрізняються від військовослужбовців, у яких відсутні порушення моральної нормативності – $t = 3,37$; $p \leq 0,01$. Описуючи ієрархію військових цінностей військовослужбовців з порушенням моральної нормативності слід додати, що за значно вираженішою «Моральною сміливістю» у них іде тріада цінностей з підвищеними показниками – «Фізична сміливість» ($6,06 \pm 3,19$), «Командність» ($5,83 \pm 2,71$) та «Чесність» ($5,67 \pm 3,07$). Усі інші цінності в цій групі мають показник у діапазоні від $4,78 \pm 2,56$ («Гідність») до $4,22 \pm 3,17$ («Професійність»). По суті, в цій групі виділена лише група найбільш важливих цінностей, а інші є слабо диференційованими, такими, що мають майже однакове значення. В їхній ієрархії відсутнє знецінення цінності «Воля» ($4,33 \pm 3,51$), яке характерне для військовослужбовців без ознак ПМН, у яких показники «Волі» ($3,50 \pm 3,29$) значно відстають від інших цінностей. Хоча ця цінність у військовослужбовців з ПМН також займає доволі низьку передостанню (9,5) позицію разом зі «Стійкістю» ($4,33 \pm 3,03$), розбіжності за середніми показниками з групою військовослужбовців, у яких немає ознак ПМН, знаходяться на рівні тенденції до статистичної значущості $t = 1,66$; $p \leq 0,1$.

Серед інших особливостей ієрархій військових цінностей у військовослужбовців з порушенням моральної нормативності є значно вища позиція цінності – «Гідність» та значно менша позиція цінності – «Професійність». Так, у цих військовослужбовців «Гідність» посідає позицію 5, на відміну від 9 у військовослужбовців без ознак дезадаптації. Тоді, як «Професійність», яка в групі без ПМН посідає позицію 6,5, в групі з ПМН їй належить останнє місце в ієрархії військових цінностей. По суті, в цих двох ієрархіях є певне протиставлення «Гідності» та «Професійності». Наприклад, для одних важливо залишатися відповідним своїм уявленням про людські цінності, а іншим – відповідати професійним викликам.

У військовослужбовців без ознак ПМН позицію 3 в ієрархії цінностей займає «Вірність» ($5,73 \pm 3,13$), а у військовослужбовців з порушенням моральної нормативності – менш абстрактна цінність «Командність» ($5,83 \pm 2,71$), яка підкреслює їхню більшу орієнтацію і вірність саме найближчому оточенню. Більш абстрактна цінність «Вірність» з показником $4,67 \pm 2,06$ посідає у їхній ієрархії цінностей позицію 7. За середніми показниками «Вірності» ці порівнювані групи мають статистично значущі відмінності – $t = 3,37$; $p \leq 0,01$. Проте, мабуть, більш доречно говорити не про відмінність у позиції однієї цінності, а про відмінність провідної групи в структурі цінностей. Так, у військовослужбовців без ознак ПМН ця група наступна – «Моральна сміливість» ($6,09 \pm 3,09$), «Фізична сміливість» ($5,77 \pm 2,99$), «Вірність» ($5,73 \pm 3,13$) та «Командність» ($5,59 \pm 2,91$). У військовослужбовців з ПМН, як уже зазначалося, «Моральна сміливість» ($7,39 \pm 2,59$) стоїть вище за всі інші, а за нею йде доволі щільна тріада – «Фізична сміливість» ($6,06 \pm 3,19$), «Командність» ($5,83 \pm 2,71$) та «Чесність» ($5,67 \pm 3,07$). Ця тріада підтверджує виражену орієнтацію на своїх товаришів – від поваги до товариша та неприпустимості його дискримінації за будь-якою ознакою, відкритості і довіри до готовності віддати своє життя за побратима. У військовослужбовців без ознак ПМН провідна тріада є більш абстрактною, передбачає ширшу зону регуляції стосунків, хоча також є орієнтованою на командну роботу. Проте разом із характерним для них протиставленням знеціненої «Волі» така структура дозволяє зменшувати тяжкість власної відповідальності, розділяти її з командою.

Для уточнення отриманих результатів розглянемо структуру військових цінностей у порівнюваних групах, виділену за допомогою факторного аналізу. Ці дані наведено у наступних двох таблицях.

Ця факторна структура описує 90,58 % дисперсії ознак.

Перший фактор має найбільше значення 21,91 %. У інших факторів значення приблизно однакове – від 17,44 % до 16,82 %. Зміст першого фактора визначають такі змінні, як «Командність» (0,819) та «Вірність» (0,794). Цей фактор було позначено як усвідомлену цінність командної роботи бути членом команди. Значення цього фактора ще раз підтверджує, що військовослужбовці розуміють важливість і цінують роботу в команді, усвідомлюють свою силу як групового утворення.

Таблиця 3 – Структура військових цінностей у військовослужбовців, які не мають ознак порушення моральної нормативності

Змінні	Фактор				
	1	2	3	4	5
Гідність	-0,027	-0,010	-0,079	-0,080	0,984
Командність	0,819	-0,140	0,272	0,179	0,087
Вірність	0,794	0,307	-0,130	-0,174	-0,141
Стійкість	0,085	0,113	0,961	0,045	-0,083
Воля	0,072	0,957	0,114	0,070	-0,006
Професійність	0,010	0,065	0,046	0,977	-0,081

Таблиця 4 – Структура військових цінностей у військовослужбовців, які мають ознаки порушення моральної нормативності

Змінні	Фактор			
	1	2	3	4
Фізична сміливість	-0,021	-0,100	-0,095	0,916
Дисциплінованість	0,915	-0,074	-0,007	0,030
Самодисциплінованість	0,876	0,008	0,095	-0,271
Чесність	-0,210	0,870	0,138	0,101
Гідність	0,084	0,860	-0,162	-0,324
Вірність	-0,713	0,078	0,043	-0,446
Стійкість	-0,369	-0,386	-0,727	0,110
Воля	-0,143	-0,178	0,927	-0,049

Другий фактор (17,44 %) щільно пов'язаний зі змінною «Воля» (0,957). Цікаво, що зміст цього фактора уточнює змінна «Вірність» (0,307). Цей фактор було проінтерпретовано як власну відповідальність за прийняті рішення та вчинені дії на основі власних переконань про вірність (присязі, Батьківщині, побратимам тощо).

Зміст третього фактора, значення якого 17,26 %, співвідноситься зі змінною «Стійкість» (0,961). Деяке уточнення у його зміст вносить змінна «Командність» (0,272). Цей фактор позначено як усвідомлення важливості триматися до кінця (бути стійким), щоб не підвести своїх побратимів.

Четвертий фактор (17,16 %) практично цілком визначається змінною «Професійність» (0,977), його зворотний полюс позначає змінна «Вірність» (-0,174). Цей фактор було позначено як здатність діяти в інтересах справи, попри особисту прихильність.

П'ятий фактор (16,82 %) співвідноситься зі змінною «Гідність» (0,984). Такі змінні, як «Вірність», «Стійкість», «Воля» та

«Професійність» мають слабкий зворотний зв'язок з ним. Цей фактор було позначено як здатність до усвідомленого ставлення до відповідності заданим нормам і стандартам професії та моралі, яка передбачає здатність до їхнього розвитку, відкритість новому, здатність до самокритичності. Наявність цього фактора в структурі військових цінностей дає змогу бути відповідним змінам, які відбуваються під час таких переломних подій, як війна.

Ця факторна структура описує 83,96 % дисперсії ознак.

Перший фактор має найбільше значення – 29,02 %. Його зміст визначає прямий зв'язок з цінностями «Дисциплінованість» (0,915) та «Самодисциплінованість» (0,876). Зворотний полюс фактора визначає цінність «Вірність» (-0,713). Уточнює його зміст зворотний зв'язок зі «Стійкістю» (-0,369). Цей фактор було позначено як здатність дотримуватися моральних норм на вимогу чи через внутрішні умови. Він не пов'язаний із переконаннями чи

витримкою. Мова, ймовірно, йде про «звичку» бути надійною для інших людиною.

Другий фактор (21,24 %) визначається змінними «Чесність» (0,870) та «Гідність» (0,860). Уточнює його зміст «Стійкість» (-0,386). Цей фактор було проінтерпретовано як прагнення бути «порядною людиною», людиною, яка керується власними та суспільними уявленнями про честь і гідність як регулятори стосунків між людьми.

Позитивний полюс третього фактора (18,17 %) практично цілком визначається змінною «Воля» (0,927), що описує важливість власної відповідальності за прийняті рішення і вчинені дії. Зазначимо, що «Стійкість» негативно пов'язана із першими трьома факторами, особливо останнім із них (-0,727), що описують «звичку» бути надійною порядною людиною, яка відповідає за свої рішення та дії. Вірогідно, що військовослужбовці з порушеною моральною нормативністю усвідомлюють, що така система переконань робить їх уразливими у несприятливих обставинах. Для них важливим було понад усе залишатися людиною, навіть якщо це призводить до моральних страждань.

Четвертий фактор (15,53 %) співвідноситься зі змінною «Фізична сміливість» (0,916). Уточнюють його зміст зворотні зв'язки із цінностями «Вірність» (-0,446), «Гідність» (-0,324), «Самодисциплінованість» (-0,271). Як бачимо, для цих військовослужбовців «Фізична сміливість», по суті, має ресурсні зв'язки із першими трьома факторами, живиться завдяки їм. Інакше кажучи, ці військовослужбовці проявляють фізичну сміливість унаслідок уявлень про себе як про порядну, надійну людину, якою вони звикли себе вважати.

На відміну від військовослужбовців, у яких немає порушення моральної нормативності, у військовослужбовців з таким показником дезадаптивності у структурі військових цінностей бракує п'ятого фактора, який дозволяє бути відповідним змінам, що відбуваються під час участі в бойових діях. Ці військовослужбовці залишаються вірними своїм уявленням про людяність, чесність, гідність, надійність.

Для уточнення даних про внесок військових цінностей у порушення моральної нормативності було укладено рівняння регресії:

$$\text{ПМН} = 2,049 + 0,088 * \text{МС} - 0,063 * \text{Д} + 0,074 * \text{Ч} + 0,094 * \text{Во} + 0,95,$$

де ПМН – порушення моральної нормативності за методикою «Дезадаптивність»; 2,049 – константа; МС – моральна сміливість; Д – дисциплінованість; Ч – чесність; Во – воля; 0,95 – помилка оцінювання.

На жаль, укладене рівняння регресії показало, що оцінювані в дослідженні військові цінності не дають змоги надійно передбачити порушення моральної нормативності, оскільки воно має значну помилку оцінювання ($e = 0,95$), проте задовільні показники статистичної достовірності моделі та статистично значущі регресійні коефіцієнти дозволяють здійснити змістовну інтерпретацію укладеного рівняння. Наприклад, такі цінності, як «Моральна сміливість», «Чесність» та «Воля» здатні збільшувати показник дезадаптації за критерієм порушення моральної нормативності, а «Дисциплінованість» – зменшує його. Такі дані дають можливість припустити, що схильність самостійно приймати рішення і відповідальність за них на себе, діяти відповідно до своїх уявлень про обов'язок перед іншими та нездатність перекладати відповідальність на зовнішні обставини (наприклад, виправдовуючи себе необхідністю слідувати наказу) може сприяти порушенню моральної нормативності як одного із показників дезадаптивності.

Дослідження мало на меті визначити особливості військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій, у яких спостерігаються реакції дезадаптації у вигляді порушення моральної нормативності.

Визначена ієрархія військових цінностей військовослужбовців з ознаками ПМН свідчить, що для них є важливим залишатися навіть в умовах війни людяним і небайдужим, поважати свого товариша і бути готовим віддати за нього життя. Вони більше спрямовані на те, щоб навіть у бойових умовах відповідати своїм уявленням про людяність, ніж діяти професійно. І навіть за цих умов вони приймають усю відповідальність за свої дії на себе, не використовують дію за наказом чи вимушеними обставинами як виправдання своїм вчинкам, що, ймовірно, і стає причиною підриву їхнього психічного здоров'я і появи ознак дезадаптації.

У військовослужбовців без ознак ПМН провідні цінності в ієрархії є більш абстрактними, ширшими. Для них важливішим є орієнтація на професійні виклики, і вони більш здатні використовувати захисні механізми поділу відповідальності з іншими (товаришами, командиром).

Проведене дослідження підтвердило, що моральна травма пов'язана з участю у бойових діях, проте не з загрозою загибелі, як це характерно для ПТСР, а з соціальним контекстом, який змінює уявлення про справедливість і ставлення оточуючого світу [10].

Крім того, підтверджуються дані британських дослідників, які за допомогою напівструктурованого інтерв'ю виявили, що соціальна підтримка не є ресурсом для подолання моральної травми [29].

У дослідженні V. Williamson та її колеги було встановлено, що у ветеранів з моральною травмою «...моральний дисонанс змусив їх поставити під сумнів свої глибоко укорінені переконання щодо справедливості та необхідності збройного конфлікту, а також їхню оперативну роль. Ці ветерани часто повідомляли, що до РМІЕ вони вважали свій тур служінням благородній справі, і, відповідно, вони самі були силою добра. Для багатьох це уявлення розпалося або під час участі у бойових діях, або після повернення додому, і замінилося серйозними сумнівами щодо мети місії та того, що їхня добровільна участь дає про них як про особистість» [29]. Однак проведене авторами статті дослідження показало, що дійсно учасники бойових дій з ПМН мають глибокі переконання про власну людяність, у їхній структурі цінностей є певний конфлікт між «гідністю» та «професійністю». І, ймовірно, що саме глибина й сталість переконань про власну надійність, людяність, відповідальність за вчинене за будь-яких обставин є тими характеристиками, які призводять до моральної травми, нездатності адаптуватися до нової соціальної ситуації розвитку.

Висновки

Отже, проведене дослідження виявило, що показник порушення моральної нормативності, як і описують дослідники моральної травми, є найбільш щільно пов'язаним із несприятливим соціальним ставленням під час виконання бойових місій і слабо пов'язаним із безпосередньою загрозою для життя військовослужбовця. Підтримка рідних, друзів не є ресурсом для подолання ПМН.

Для військовослужбовців з ознаками порушення моральної нормативності найважливішим є залишатися навіть в умовах війни людяним і небайдужим, поважати свого товариша й бути готовим віддати за нього життя. У цих військовослужбовців в ієрархії військових цінностей людяність протиставляється військовій

професійності. Для них дії за наказом чи за неперекорними обставинами не є виправданням власних вчинків, що порушують норми моралі.

У структурі військових цінностей у військовослужбовців з ПМН непохитне уявлення про себе («звичка») як про надійну і порядну людину не лише посідає провідне місце, а і є ресурсом для прояву фізичної сміливості (сміливість заради людяності). Вони усвідомлюють, що взяття на себе цілковитої відповідальності за свої дії під час війни робить їх нестійкими до дії бойових стрес-факторів, призводить їх до страждань (страждання як плата за власну людяність є складовою їхньої структури цінностей).

Таким чином, глибина та сталість (негнучкість) переконань про власну надійність, людяність, відповідальність, нездатність перекладати відповідальність за вчинене під час бойових дій на неперекорні зовнішні обставини чи наказ командира можуть стати підставою для порушення моральної нормативності як одного із показників дезадаптивності та призвести до втрати психічного благополуччя.

У подальших дослідженнях доцільно порівняти отримані результати дослідження особливостей військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій з порушенням моральної нормативності з особливостями військових цінностей у військовослужбовців, які мають ознаки посттравматичного стресового розладу.

Перелік джерел посилання

1. Колесніченко О. С. Методика «Оцінка травматичності бойового досвіду» у військовослужбовців-учасників бойових дій. *Український психологічний журнал*. 2018. № 3. С. 78–95. URL: <http://surl.li/hkkrp> (дата звернення: 27.02.2023).
2. Маклаков А. Г. Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность». *Профессиональный психологический отбор кандидатов в военно-учебные заведения Министерства обороны Российской Федерации* : метод. рек. М., 1994. С. 164–174.
3. Маклаков А. Г., Чермянин С. В. Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (МЛЮ-АМ). *Практическая психодиагностика. Методики и тесты* : учеб. пособие / под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : БАХРАМ, 2006. С. 549–672.
4. Мацегора Я. В., Приходько І. І., Колесніченко О. С. Особливості цінностей

- військовослужбовців Національної гвардії України. *Честь і закон*. 2022. № 2 (81). С. 127–138. DOI: 10.33405/2078-7480/2022/2/81/263826.
5. Приходько І. І., Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Байда М. С. Експрес-опитувальник «Деадаптивність»: розроблення, апробація, психометричні показники. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологія*. Хмельницький: НА ДПСУ, 2017. № 3 (9). С. 78–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_3_8 (дата звернення: 27.02.2023).
6. Bryan C. J., Bryan A. O., Roberge E., Leifker F. R., Rozek D. C. Moral injury, posttraumatic stress disorder, and suicidal behavior among National Guard personnel. *Psychol Trauma*. 2018. 10 (1). P. 36–45. DOI: 10.1037/tra0000290.
7. Buffum M. D., Wolfe N. S. Posttraumatic stress disorder and the World War II veteran. *Geriatr Nurs*. 1995. 16 (6). P. 264–270. DOI: 10.1016/s0197-4572(95)80006-9.
8. Collins Jane L. Expanding the labor theory of value. *Dialectical Anthropology*. 2016. 40 (2). P. 103–123.
9. Fontana A., Rosenheck R., & Brett E. War zone traumas and posttraumatic stress disorder symptomatology. *The Journal of Nervous and Mental Disease*. 1992. 180. P. 748–755.
10. Frankfurt S., & Frazier P. A Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*. 2016. 28 (5). P. 318–330. DOI: 10.1037/mil0000132.
11. Gray M. J., Schorr Y., Nash W., et al. Adaptive disclosure: an open trial of a novel exposure-based intervention for service members with combat-related psychological stress injuries. *Behav Ther*. 2012. 43 (2). P. 407–415. DOI: 10.1016/j.beth.2011.09.001.
12. Griffin B., Purcell N., Burkman K., et al. Moral Injury: An Integrative Review. *J Trauma Stress*. 2019. 32 (3). P. 350–362. DOI: 110.1002/jts.22362.
13. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGurk D., Cotting D. I., & Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *The New England Journal of Medicine*. 2004. 351. P. 13–22.
14. Joseph Wiinikka-Lydon. Critiquing the Subject of Moral Injury. *Journal of Military Ethics*. 2022. 21 (1). P. 39–55. DOI: 10.1080/15027570.2022.2050527.
15. Keane T. M., Fairbank J. A., Caddell J. M., Zimering R. T., Taylor K. L., & Mora C. A. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1989. 1 (1). P. 53–55. DOI: 10.1037/1040-3590.1.1.53.
16. Kubany E. S. A cognitive model of guilt typology in combat-related PTSD. *Journal of Traumatic Stress*. 1994. 7 (1). P. 3–19. DOI: 10.1002/jts.2490070103.
17. Laufer R. S., Brett E., & Gallops M. S. Symptom patterns associated with posttraumatic stress disorder among Vietnam veterans exposed to war trauma. *The American Journal of Psychiatry*. 1985. 142. P. 1304–1311.
18. Maguen S., Lucenko B. A., Reger M. A., et al. The impact of reported direct and indirect killing on mental health symptoms in Iraq war veterans. *J Trauma Stress*. 2010. 23 (1). P. 86–90. DOI: 10.1002/jts.20434.
19. Maguen S., Metzler T. J., Litz B. T., Seal K. H., Knight S. J., Marmar C. R. The impact of killing in war on mental health symptoms and related functioning. *J Trauma Stress*. 2009. 22 (5). P. 435–443. DOI: 10.1002/jts.20451.
20. McKinley J. C., Hathaway S. R., & Meehl P. E. The Minnesota Multiphasic Personality Inventory: VI. The K Scale. *Journal of Consulting Psychology*. 1948. 12 (1). P. 20–31. DOI: 10.1037/h0061377.
21. Molendijk T., Kramer E. H., & Verweij D. Moral Aspects of "Moral Injury": Analyzing Conceptualizations on the Role of Morality in Military Trauma. *Journal of Military Ethics*. 2018. 17 (1). P. 36–53. DOI: 10.1080/15027570.2018.1483173.
22. Nash W. P., Litz B. T. Moral Injury: A Mechanism for War-Related Psychological Trauma in Military Family Members. *Clin Child Fam Psychol Rev*. 2013. 16. P. 365–375. DOI: 10.1007/s10567-013-0146-y.
23. Richardson R., Verweij D., & Winslow D. Moral fitness for peace operations. *Journal of Political and Military Sociology*. 2004. 32 (1). P. 99–113. URL: <https://www.jstor.org/stable/45371637> (Accessed: 27.02.2023).
24. Shay J. *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Simon and Schuster, 1994.
25. Tanielian T., & Jaycox L. H. (Eds.). *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2008.
26. Volker F., & Heinecken L. Adjusting to Peace: Military Values in a CrossNational Comparison. *Armed Forces & Society – ARMED FORCES SOC*. 2001. 27. P. 567–595. DOI: 10.1177/0095327X0102700404.
27. Walker D. I., Thoma S. J., & Arthur J. Assessing Ethical Reasoning among Junior British Army Officers Using the Army Intermediate

Concept Measure (AICM). *Journal of Military Ethics*. 2021. 20 (1). P. 2–20. DOI: 10.1080/15027570.2021.1895965.

28. Williamson V., Greenberg N., Murphy D. Moral injury in UK armed forces veterans: a qualitative study. *Eur J Psychotraumatol*. 2019. 10 (1). DOI: 10.1080/20008198.2018.1562842.

29. Williamson V., Murphy D., Stevelink S., Allen S., Jones E., & Greenberg N. The impact of trauma exposure and moral injury on UK military veterans: a qualitative study. *European Journal of Psychotraumatology*. 2020. 11 (1). DOI: 10.1080/20008198.2019.1704554.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023 р.

UDC 159.9

Ya. Matsegora, O. Kolesnychenko, I. Prikhodko

PECULIARITIES OF MILITARY VALUES IN SERVICEMEN PARTICIPATING IN COMBAT OPERATIONS WITH VIOLATION OF MORAL NORMATIVITY

The study was conducted in 2022. The study involved 337 servicemen from private to senior warrant officers (42,16 % of mobilized servicemen; 57,84 % of contract servicemen). Participants in hostilities. The age of the study participants is from 20 to 55 years. All subjects were divided into two groups according to the "Maladaptive" methodology: group 1 – 59 people; group 2 – 277 people. The study's results identified the peculiarities of military values in military personnel participating in combat operations who have maladaptive reactions in the form of violation of moral normativity. The study involved servicemen participating in combat operations from private to senior warrant officer (mobilized – 42,16 %; contract servicemen – 57,84 %), divided into two groups: servicemen with signs of maladjustment – 59 people; and servicemen without pronounced signs of maladjustment – 277 people. Participants in hostilities. The age of the study participants is from 20 to 55 years. It has been determined that the indicator of violated moral normativity is associated with unfavorable social attitudes during combat missions and is not related to a direct threat to the life of a serviceman. The support of family and friends is not a resource for overcoming violated moral normativity. For servicemen with signs of impaired moral normativity, the most important thing is to remain humane and caring even in war, to respect their comrades, and be ready to give their lives for them. In the hierarchy of military values, these servicemen contrast humanity with military professionalism. For them, acting on orders or under force majeure circumstances is not an excuse for their own actions that violate moral norms. It is determined that the depth and stability of beliefs about one's own reliability, humanity, responsibility, and the inability to shift responsibility for actions committed during hostilities to insurmountable external circumstances or the order of the commander may be the basis for violation of moral normativity as one of the indicators of maladaptation and lead to loss of mental well-being.

Keywords: values, violation of moral normativity, moral suffering, military personnel, combat experience, post-traumatic stress disorder.

Мацегора Яніна Володимирівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії науково-дослідного центру службово-бойової діяльності НГУ Національної академії Національної гвардії України
<https://orsid.org/0000-0001-6103-1466>

Колесніченко Олександр Сергійович – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології та педагогіки Національної академії Національної гвардії України
<https://orcid.org/0000-0001-6406-1935>

Приходько Ігор Іванович – доктор психологічних наук, професор, начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності НГУ Національної академії Національної гвардії України
<https://orcid.org/0000-0002-4484-9781>